

О. А. Довгополова

СТРАТЕГІЇ ПАМ'ЯТІ В ГУМАНІТАРНИХ ТРАДИЦІЯХ: ЗАБУТТЯ, КОНТРАБАНДА, ІЛЮЗІЇ ПОВЕРНЕННЯ

Розглянуто проблему специфіки пам'ятання дослідника в наукових традиціях в умовах наявності та зникнення ідеологічного контролю. Запропоновано методологію вивчення долі наукового спадку через поняття забуття, інтелектуальної контрабанди, повернення. Пропонується вивчення складу теоретичних елементів, що пройшли та не пройшли в заборонений простір. Дослідницьку розвідку здійснено на прикладі аналізу наукової спадщини П.М. Біцилли в радянській, пострадянській та болгарській гуманітаристиці.

Довгополова О.А. Стратегии памяти в гуманитарных традициях: забвение, контрабанда, иллюзия возвращения

Рассмотрена проблема сохранения памяти об исследователе в научной традиции в условиях наличия и исчезновения идеологического контроля. Предложена методология изучения научного наследия через понятия забвения, интеллектуальной контрабанды, возвращения. Предложено изучение состава теоретических элементов, которые прошли или не прошли в запрещенное пространство. Исследовательская разведка осуществлена на примере анализа научного наследия П.М. Бицилли в советской, постсоветской и болгарской гуманитаристике.

Dovgopolova O.A. The Strategies of Memory in Humanitarian Traditions: Oblivion, Intellectual Contraband, Retrieval

Author analyzes the problem of researcher's memorizing in scientific tradition in times of ideological control's existence and vanishing. The methodology of scientific heritage's study through the notions of oblivion, intellectual contraband, and retrieval has been proposed in article. Author proposes to analyze the composition of theoretical elements that had appeared in or hadn't appeared in prohibited area. The Analysis had been fulfilled on materials of P.M. Bitzilly's scientific heritage in Soviet, Post Soviet and Bulgarian traditions.

Пам'ять про людину в певній спільноті спрямовується скоріш не характеристиками людини, яку пам'ятають, але обрієм розуміння світу в даний момент та в даному просторі. Людина науки є вписаною в колективну пам'ять через традиції, до яких долучилася. Отже, характер

пам'ятання дослідника є особливим способом пізнання наукової спільноти, яка його згадує.

Стратегії пам'ятання в наукових традиціях стали в останні роки темою дослідження Центру імені Г. Флоровського, створеного в 2009 р. на філософському факультеті Одеського національного університету імені І.І.Мечникова. В даному тексті пропонується фрагмент дослідження, включеного в програму Центру, та присвяченого еволюції «присутності» в вітчизняній гуманітарній традиції блискучого медієвіста Петра Михайловича Біцилли (1879-1953), якій до 1920 р. викладав в Новоросійському університеті (Одеса), а після еміграції став професором університету в Софії. Складність дослідження місця П.М. Біцилли в наукових традиціях полягає в тому, що як в радянській, так і в болгарській гуманітаристиці історик завдяки своїй відвертій антимарксистській позиції опинився в просторі замовчування. Отже, ми говоримо саме про «присутність», а не про образ дослідника в наукових традиціях. Аналіз подібних прикладів прихованої присутності є особливим модусом питання про те, «як суспільства пам'ятають».

Представлене дослідження здійснюється на перетині двох областей сучасної гуманітаристики - області, що в останні десятиліття прийнято називати «біциллієзнавством», та проблематики вивчення наукових традицій та феномену Університету. Повноцінний аналіз біциллієзнавчого напрямку не може бути наданий внаслідок обмеження обсягу статті, зазначимо тільки, що історіографічний напрямок біциллієзнавства (М.А. Бірман, А.Н. Горяїнов, Б.С. Каганович, В.В. Павленко, В. А. Потульницький, Л.О. Сиченкова, Д.О. Шумейко та інші) встановлює переважно місце П.М. Біцилли в сучасній йому науковій традиції (російська медієвістика першої чверті ХХ ст., емігрантська публіцистика, тощо). Спроби описати культурно-історичні підвалини теорії П.М. Біцилли було здійснено в роботах Н.І. Ашурової, Ю.В. Курамшиної, А.А. Морозова, М.Н. Рудмана, цінуючи досягнення яких, можна завважити, що в трактовці теорії історика відбулися певні тематичні зсуви, причини яких ми спробуємо проаналізувати в цьому тексті. Проблема зв'язку теорії П.М. Біцилли з подальшим розвитком філософсько-історичної думки ХХ ст. було поставлено Т.М. Поповою, що, на наш погляд, відкрило нову сторінку як в біциллієзнавстві, так і в дослідженнях еволюції наукових традицій. Проблема ж прихованої присутності думок П.М. Біцилли в радянській гуманітаристиці та модусу їх презентації в пострадянських та болгарських дослідженнях спеціально не ставилася, в чому ми вбачаємо прогалину сучасного біциллієзнавства.

Проблему пам'ятання в наукових традиціях у вигляді питання про можливість континуальності університетських традицій в умовах їх зламів в ХХ ст. було проаналізовано, зокрема, Я. Пеліканом, дослідження якого створює підґрунтя для конкретних розвідок на широкому тлі долі Університету. Саме в річці цього напрямку було поставлено проблему прихованої присутності ідей гуманітарія в ідеологічно-несприятливих умовах. У вітчизняній науці таку розвідку на матеріалах прихованої презентації думок небажаного Гусерля в трудах М. Мамардашвили здійснив В. Кебуладзе. Проблема методології вивчення вказаного явища стала предметом обговорення на круглому столі «Феномен інтелектуальної контрабанди: гуманітарні традиції та ситуації межі», який було проведено в рамках науково-освітнього семінару «Есхатос: філософія історії в контексті ідеї межі» (Одеса, 2011).

Отже, запропоноване дослідження модусів пам'ятання П.М. Біцилли в радянській, пострадянській та болгарській традиціях постає необхідним та методологічно обґрунтованим кроком в розвитку як біциллієзнавства, так і проблематики зламів університетських традицій. Мандрування думки в просторі ідеологічного контролю, мабуть, якнайкраще розкривають специфіку існування наукових традицій. Дослідження такого роду можуть здійснюватись виключно як *case studies*. Випадок Біцилли є одним з найбільш плідних казусів для вивчення долі наукової традиції внаслідок своєї насиченості та багатозаровості.

Висхідним припущенням представленої в даному тексті розвідки є теза про залежність сучасної репрезентації від специфіки присутності теорії П.М. Біцилли в гуманітарних дослідженнях доби «неприйнятності». Отже, метою дослідження є аналіз *модусу присутності* думок медієвіста в просторах з ідеологічним контролем та після його (контролю) зникнення. Аналіз здійснюватиметься через поняття «забуття» чи «позбавлення голосу», «ідеологічної контрабанди», «повернення».

Концепція П.М. Біцилли внаслідок її яскравого антимарксистського забарвлення опинилася в подвійному просторі замовчування - як в радянській, так і в болгарській науці. В обох просторах наприкінці 80-х - на початку 90-х років ХХ ст. відбулося гучне повернення робіт

¹ Пелікан Я. Ідея університету. Переосмислення. - К.: Дух і літера, 2009. - 394с.

² Кебуладзе В. Феноменологические мотивы в «Картезианских размышлениях» Мераба Мамардашвили // *Sententiae*. - XVI-XVII. - (2007, № 1-2).

Феномен интеллектуальной контрабанды: гуманитарные традиции и ситуации «предела» (материалы круглого стола) // *Эсхатос-II: философия истории в контексте идеи «предела»* : сб. статей. - Одесса : ФЛП «Фридман А.С.», 2012. - С. 162-225.

П.М. Біцилли (як каже Т.М. Попова, П.М. Біцилли навіть не «увійшов», а «увірвався» в науку) з наступним успішним розвитком історіографічної лінії біциллиєзнавства та певним зсувом в розумінні концепції видатного медієвіста в «культурних студіях». Пропонована дослідницька розвідка включає розгляд прихованої присутності здобутків П.М. Біцилли в радянській науці, специфіку бачення перспектив в період «повернення», а також модус інтересу до особистості вченого в останні роки в болгарській та пострадянській гуманітаристиці.

Запропоноване поняття «інтелектуальної контрабанди» в контексті вивчення спадщини П.М. Біцилли потребує пояснень. Поняттям «інтелектуальної контрабанди» ми пропонуємо позначити явище, достатньо поширене в просторах з ідеологічним контролем: рішення дослідника, якому важливо внести в науковий простір певне заборонене явище, репрезентувати його під іншим ім'ям. Приклад долі ідей П.М. Біцилли в радянській науці є гранично показовим в контексті проблеми контрабанди. Контрабандна складова мандрів думки видатного медієвіста вже ставала предметом розгляду в публікаціях автора цих рядків . Нагадаймо контури проблеми.

Радянська історична наука не рекомендувала користуватися здобутками П.М. Біцилли внаслідок різких випадів дослідника проти марксизму. В шістдесяті роки з'явилися перші позитивні згадки про професора в контексті появи спогадів М.Л. Рубинштейна и О. Л. Вайнштейна . Можна сказати при цьому, що в освітньому процесі ідеї дослідника циркулювали (автор цих рядків, читаючи вже перевидані твори П.М. Біцилли, впізнавав лекції з історії середніх віків І. В. Зав'ялової), а дореволюційні видання історика можна було купити в букіністичному магазині.

Згадавши цей момент, хотілося б навести два приклади «позбавлення» П.М. Біцилли голосу з зовсім різною інтенцією авторів. В 1972 р. вийшло з друку дві роботи, показові у цьому відношенні. Першою

⁴ Попова Т.Н. Бициллиеведение: проблемы институционализации // Curriculum Vitae. - Вип. II: Творчество П.М. Бицилли и феномен гуманитарной традиции Одесского университета. - Одесса: ФОП Фридман А. С., 2010. - С. 15.

⁵ Довгополова О.А. “Causus Бицилли”: феномен интеллектуальной контрабанды и судьбы научных традиций // Эсхатос-II: философия истории в контексте идеи «предела»: сб. статей. - Одесса : ФЛП «Фридман А.С.», 2012. - С. 203-225.

⁶ Попова Т.Н. Украинский ландшафт бициллиеведения: историографический контекст // Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории. - Одесса, 2011. - С. 16-30.

є нарис В.І. Рутенбурга «Автобіографія Пітті та італійська література»⁷, що було надруковано у виданні «Хроніки» Бонаккорсо Пітті. Описуючи автобіографічну традицію в італійській літературі, В.І. Рутенбург торкається твору італійського хроніста XIII ст. Салімбене де Адама. Відомо, що цій постаті П.М. Біциллі присвятив блискучу монографію, смисловим центром якої є проблема особистісної свідомості *середньої людини* доби середньовіччя. Ця проблема, зокрема, стала предметом напруженої полеміки між П.М. Біциллі та Л.П. Карсавіним, отже, створила дуже помітний вузол розвитку дореволюційної російської медієвістики. В згаданому нарисі В.І. Рутенбурга завважається спорідненість автобіографічної традиції Салімбене та Бонаккорсо Пітті, а також акцентується поява проблеми свідомості середньої людини в книзі Крістіана ека «Купці-письменники: діловий світ та гуманізм у Флоренції 1377-1434» (1967) . В.І. Рутенбург не міг не знати про існування досліджень П.М. Біциллі та Л.П. Карсавіна. Складається враження, що саме тому він настільки ретельно обходить питання про існування досвіду дослідження згаданої проблематики в вітчизняній традиції.

В тому самому 1972 р. вийшла з друку ще одна книга - доленосні для радянської медієвістики «Категорії середньовічної культури» А.Я. Гуревича . Як назва, так і численні змістовні моменти монографій П.М. Біциллі та А.Я. Гуревича не просто перетинаються, але викликають враження дуже прозорого посилання. Достатньо положити поряд Вступ до «Елементів середньовічної культури» П.М. Біциллі та «Категорій середньовічної культури» А.Я. Гуревича, щоб «контрабанда П.М. Біциллі» постала з очевидністю.

Я свідомо навела приклад нарису В.І. Рутенбурга, щоб показати, що в 1972 р. відходу від образу «епігона буржуазного позитивізму» годі було й очікувати. Як старанно одному з найвідоміших ленинградських істориків доводилося обходити небезпеку навіть непрямого посилання на дореволюційне дослідження! А.Я. Гуревич був одним з небагатьох, хто надавав в своїх творах посилання на П.М. Біциллі (для когось саме з досліджень А.Я. Гуревича ім'я П.М. Біцилли загалом стало відомо) та хто був готовий внести в інтелектуальний простір радянської медієвістики матеріали «неприйняттого» автора.

⁷ Рутенбург В.И. Автобиография Питти и итальянская литература // Бонаккорсо Питти. Хроника. - Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. - С. 201-217.

⁸ Там само. - С. 210.

⁹ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.: Искусство, 1972. — 318 с.

Зазначивши факт «контрабандної» присутності ідей П.М. Біцилли в радянській медієвістиці, спробуємо з'ясувати, наскільки феномен контрабанди працює у підтримці континуальності наукових традицій та у відновленні традиції після зламу. В цьому контексті доля одесько-петербурзької медієвістики перших десятиліть ХХ ст. постає дуже показовою.

Здається, що після знищення ідеологічних перепон та обмежень все має відновитись майже автоматично. Тим більш, що у особі П.М. Біцилли ми маємо приклад вченого європейського масштабу, роботи якого далеко не вичерпали свій потенціал. Декілька сторінок нарису середньовічної автобіографічної свідомості з «Салімбене» чи аналіз сутності історичної свідомості з «Очерків теорії історичної науки» є досі не перекритими аналогічними дослідженнями. Недаремно в передмові до видання творів П.М. Біцилли в Болгарії в 1993 р. Т. Галчева писала, що тексти історика спокушають до нового прочитання¹⁰. Але еволюція гуманітарних традицій ХХ ст. зіграла з напрохуд плідним теоретичним спадком злий жарт. Напевно, для читача книг П.М. Біцилли у дев'яності роки природно було переживати дежавю - це не могло бути написане в 1916 чи 1919 рр.! це було винайдене істориками школи «Анналів»! Тенденції, що були закладені в трудах П.М. Біцилли, дісталися нашого інтелектуального простору у вигляді зовсім інших традицій. Ми щиро вважали, що інтерес до середньої людини середньовіччя, до повсякденної культури, до автобіографії було закладено школою «Анналів». Дуже часто в роботах П.М. Біцилли прочитується переважно те, що відомо по більш «магістральному» напрямку авторитетної французької школи. Внаслідок цього в текстах П. М. Біцилли вбачаються *тільки* «Анналі». В цьому контексті ним нехтують як істориком, якій нібито *намітив* напрямок досліджень, що був *реалізований* плеядою блискучих гуманітаріїв від Марка Блока до Жака Ле Гоффа. Колективна пам'ять наукової традиції погоджується бачити те, що й так знає. Традиція не має механізму бачення нереалізованих шляхів наукової думки (не тупикових, а саме нереалізованих внаслідок якихось обставин). Отже, ми бачимо наукові традиції ХХ ст. як щось вже здійснене, завершене, та віримо, що наука не могла оминати щось продуктивне. Оцінюючи текст, що залишався певний час поза увагою дослідників та створений в завершеному вже ХХ ст., ми намагаємось вписати його до однієї з існуючих традицій, збагативши її

¹⁰ Галчева Т. П.М. Бицилли - опыт возвращения // П.М. Бицилли. Избранное. Историко-культурологические работы. - Т. 1. - София: Издательство на Министерството на отбраната «Св. Георги Победоносец» Университетске издателство «Св. Климент Орхидски», 1993. - С. 7-40.

через те новими фарбами та відтінками. Але не визнати існування нереалізованого напрямку.

Отже, ідеї П.М. Біцилли були присутні в радянській науці приховано, контрабандно. Постає законне питання - що вдається пронести повз частокіл ідеологічних заборон, а що не проходить та назавжди залишається поза увагою та розумінням дослідників, вигодуваних контрабандою? Отже, зрозуміло, що недремне око можна обдурювати тільки до певної межі, чимось неминуче доводиться жертвувати в героїчному зусиллі протягнути цінність в заборонений простір.

Що ми маємо у «сухому залишку», говорячи про контрабанду думок П.М. Біцилли? Для А.Я. Гуревича важливою та актуальною була проблематика, пов'язана зі школою «Анналів». Він скористався в першу чергу тим, що було суголосне «Анналам» - проблемою середньої людини; масштабуванням погляду історика (часи «довгої протяжності» та мікроаналіз); увагою до масових духовних рухів; закликом вивчати джерела «поза-еталонні», такі, що дозволяють зазирнути за «лаштунки» канону. Все це знаходимо й у анналістів. Відмова від спокуси пояснити відмінність середньовічної людини виключно «забобонами», визнання її самостійною, відмінною від нас істотою, граничним Не-Я. «Інші середні віки» - це те, про що писали П.М. Біцилли та Л.П. Карсавін.

Але П.М. Біцилли - не предтеча «Анналів». Він значно ширший. Контрабанда привела в радянську науку лише невеликий клаптик його концепції. Отже, якщо ми придивимось саме до того, що не пройшло, чи не з'являться в нас додаткові ракурси бачення проблеми життя наукових традицій? Чи не полягає головна методологічна цінність вивчення контрабанди саме в розгляданні того залишку, який контрабандним шляхом не проводиться?

Авторові цих рядків найбільш наочним наслідком контрабандного прочитання П.М. Біцилли є слабка увага до, мабуть, найбільш насиченої в теоретичному плані роботи історика - «Нарисів теорії історичної науки»¹¹. Її празьке видання 1925 р. залишається єдиним на тлі численних перевидань «Елементів середньовічної культури», «Салімбене» та інших робіт історика. На наш погляд, перевидуються саме ті роботи, в яких найлегше прочитати «Анналі».

Попередній аналіз «нерозчинного» залишку концепції П.М. Біцилли ставить перед дослідником питання не тільки про роль зламів університетських традицій, але й про періодичну актуалізацію в гуманітаристиці певних змістовних вузлів. Сучасний інтерес до деяких

¹¹ Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. - Прага, 1925. - 334 с.

елементів концепції П.М. Біцилли спричинений скоріш не зміною ідеологічного стереотипу, а переорієнтацією гуманітарного погляду в більш широких масштабах. Загальний напрямок мислення П.М. іцилли дивним чином перетинається з постмодерністською філософією історії, проблематикою співвідношення пам'яті та історії, проблематикою реконструкції в історичному дослідженні, тощо.

Фігура П.М. Б іцилли в сучасному гуманітарному просторі набуває, на наш погляд, певних нових контурів. Дивним чином дослідження спадщини П.М. іцилли стимулюють роздуми про феномен університету, буття гуманітарія в світі, що руйнується. Автор цих рядків відносив цей поворот скоріш не до тенденції часу, а до спільного інтересу дослідників Центру імені Г. Флоровського, але нещодавно отримав підтвердження цієї лінії вивчення П.М. Б іцилли з боку болгарських колег. Сьогодні вже можна сказати, що болгарські біциллизнавці пройшли той самий шлях, що й вітчизняні. У нарисі Т. Г алчевої «П.М. Б іцилли - досвід повернення», що відкриває виданий в 1993 р. двотомник творів видатного історика, звучить впевненість у неминучості повернення завдяки спокусі нового прочитання. Тональність матеріалів, розміщених на створеному Т. Галчевою в 2012 р. сайті Saved Archives, дещо інша ¹². Увага тут сконцентрована саме на науковому подвигу людей, що служили Університету за будь-яких умов.

Підсумувати ж представлену дослідницьку розвідку, можна стверджувати, що дослідження модусів пам'ятання дослідника є одним зі шляхів вивчення розвитку наукових традицій. Пам'ятання та замовчування, контрабандна присутність, склад залишку, що не проходить навіть контрабандно, - це все надає можливість вивчити наукову традицію з того ракурсу, який неможливий в будь-якій іншій оптиці. Спадщина П.М. Біцилли контрабандно існувала в радянській науці у вигляді перегуків зі школою «Анналів» та саме в такому ракурсі розуміння відкрилася в пострадянській науці (переважно, культурних студіях). Сучасний же момент розвитку гуманітаристики розкриває дивну суголосність постмодерністської філософії історії та теорії історії П.М. Біцилли, що відкриває перспективи аналізу перегуку певних моментів в еволюції гуманітарних традицій в широкому масштабі.

¹² Галчева Т. Об Андрее Павловиче Мещерском, его архиве и тексте «в ящик» [Электронный ресурс. Режим доступа <http://savedarchives.net/ru/article/ob-andree-pavlovic-meshcherskom-ego-arhive-i-tekste-%C2%ABv-iashtik%C2%BB>. Заглавие с экрана. Язык рус.]